

2. Az egyetemes emberi morálon kívül

Kantot a nacionalizmus egyik legnevesebb teoretikusa, Eli Kedourie egyenesen annak a gondolkodónak tartja, aki döntő szerepet játszott a nacionalizmus kialakulásában.⁶

Kedourie szerint a nacionalizmus alapvetően ideológia, az ideológia pedig szükséges eleme a modern politikának. Kormá-

nyok és kormányzottak megosztottsága szükségessé tette az ideologikus politikát. Az emberi viszonyok mechanikusakká váltak, s a társadalom megosztottsága tükröződik az egyén lelkében is, megosztva főt és szívet, észet és érzést. Ez pedig frusztrációhoz és a modern élet feltételeitől való elidegenedéshez vezet. A különféle ideológiák ezen elidegenedés vélt okai kapcsán alakultak ki. Az egyik ilyen ideológia a nacionalizmus. Kedourie úgy látja, hogy a megrendült régi metafizikai bizonyosságok felváltásának folyamatában új bizonyosságokkal éppen Immanuel Kant központi kategóriája, az egyéni autonómia játszott meghatározó szerepet. Ő ugyanis a morál megértéséhez a természet megértésének módszereit alkalmazza. Szerinte a dolgok természetét kell megértenünk, és az embernek az erkölcsi alaptörvényt így önmagában kell keresnie. Kantnál az egyén vált a világegyetem igazi központjává, bírójává, szuverénjévé. Az az egyén, akinek joga van a szabadságra és az egyenlőségre, s ezt a maga által felfedezett és bevezetett normák segítségével az önmagát meghatározó szabad és erkölcsi lényként éri el. Az autonómia ezáltal a legfőbb politikai jóvá válik.⁷

Kedourie szerint a kanti autonómiaelvet Fichte változtatta olyan felfogássá, hogy amennyiben az egyéni öntudat teremt meg önmaga világát, akkor a világegyetemet a világegyetem öntudata teremtette annak minden változatában, történelmében, múltjában és jelenében. Emiatt pedig a szabadság – mint az egyén önmegvalósítása – az egésszel való identifikációjában, az univerzális öntudat teljes abszorpciójában rejlik. Az állam ezért nem csupán az egyének összege, hanem magasabb rendű az egyénnél, és előbbre való nála. Az állam célja pedig a kultúra. Ebben valósítja meg önmagát az ember, és ez biztosítja a tökéletes szabadságot. Vagyis az egyéni szabadság csak olyan államban biztosítható, amely az egyén életének részleteit szabályozza. S minthogy Kantnál a társadalom az erkölcs és a törvény előfeltétele, az egyén felelőssége ebben a tekintetben nem ruházható át senki másra. Hasonló felfogást vall Anthony D. Smith is, aki szerint a nemzeti autonómia megszületéséhez szükség volt a kanti autonómia fogalmára.⁸ Anthony D. Smith szerint minden nacionalista célja az autonómia. Kant illetően felelőssége azonban a nacionalizmus kialakításában erősen túlzónak mondható. Kedourie egyik kritikusa, Ernest Gellner szerint a fel-

világosodás individualista filozófiája segített a prencionalista korra jellemző helyi, avagy birodalmi s ugyanakkor nem etnikai politika felszámolásában. Megteremtette az alapot a nacionalizmus kialakulásához. Szerinte Kant individuális önrendelkezésének fogalmát nem tekinthetjük a nemzeti önrendelkezés okának. Az univerzalista individualizmus etikája más, mint az az etika, amely a romanticizmusnak a felvilágosodásra történő reakciójaként született.⁹

Ugyanakkor a szerzők Kant szerepének értékelésekor nem foglalkoznak a Herder történelemfilozófiájáról írt recenzióival, jóllehet ezek közvetlenül értékelik a születő nacionalizmus egyik koncepcióját, s így több vonatkozásban választ is adnak a felvetett kérdésekre. „Ám mi is van akkor, ha nem a boldogságnak ez az árnyképe – melyet ki-ki maga fabrikál magának – a Gondviselés voltaképpeni célja, hanem az általa mozgásba lendített, mind elébb haladó és növekvő szorgalom és kultúra, melynek elképzelhető legmagasabb foka csakis az emberi jogok fogalmi nyomán berendezkedett államalkotmány teremtménye lehet, következőleg csakis magának az embernek a műve? [...] Mert a nem és genus (Geschlecht und Gattung), ha nem egyes lényekben egzisztálnak, általános fogalmak csupán.”¹⁰

A nem kétféle fogalma jelenik meg Kantnál, valamint az az állítás, hogy a fejlődés fővonalához történő kapcsolódás aszimptotikus. Így az a kérdés, hogy mennyiben kapcsolódhatnak egyének és csoportok egyetlen ismertetőjeggyel az egészhez. „Mert itt a nem (Gattung) semmi mást nem jelent, mint éppenséggel azt az ismertetőjegyet, amelyben minden individuumnak meg kell egyeznie. Ám ha az emberi nem (Menschengattung) a nemzedékek végtelenbe (meghatározhatatlanba) tartó sorának egészét jelenti (aminthogy a szónak ez az értelme teljesen megszozott), és föltesszük, hogy e sor szüntelenül közeledik rendeltetésének vonalához, mely mellette fut, akkor nem ellentmondás azt állítani, hogy e sor minden tagja a vonallal aszimptotikus, az egész azonban mégis találkozik vele; más szavakkal: az emberi nem egyetlen nemzedéke sem tölti be maradéktalanul rendeltetését, csupán a nem.”¹¹ És persze értelme is van e rendeltetésnek, nevezetesen „az emberi nem egészének rendeltetése a szüntelen előrehaladás”.¹² Herder nemzete tehát végcélját nem

érheti el, csak az emberiség egésze,¹³ ám az egész egyének nélkül elvont fogalom.

A kanti kritika elsősorban tehát az univerzalizmus világos elveit hiányolja Herder felfogásból. Annak lehetőségét rója fel, hogy annak végső céljai partikuláris csoportcélok. Ám ezek az egyénhez sem kötődnek egyértelműen. Tehát e céloknak nem mércéje sem az egyén, sem pedig az emberiség. Nyilvánvaló, hogy a kanti jellemzés alapján Herder emberei nem válhatnak világpolgárokká. Kant nemcsak Herder társadalomképének ellentmondását jelzi ezzel a megállapítással, hanem a nacionalizmusét is.

Ugyanakkor a kanti kritika anélkül bírálja a társadalomfejlődés herderi válfaját, hogy az univerzálisan érvényes társadalmi értékrend körébe bevonná Herder fejlődéstörvényének eredményét, a kultúrnemzetet. A herderi nemzet sajátosságai így nem kerülhetnek be a morális értékek körébe. Nem nyílik arra mód, hogy az egyén nemzeti sajátosságai az emberi méltóság morális alapjai közé sorolódjanak. Az individualizmus herderi válfaja¹⁴ és a nemzeti sajátosságok herderi értelmezése szerinti cselekvés így nem válhat egyetemes társadalmi törvénnyé, hiszen nem alkalmas arra, hogy egyetemes törvénnyé tegye az egyén. Nem az egyén morális döntésének eredménye, így kanti értelemben nem individuális, és nem is egyetemesen emberi, ugyanakkor föléljük kívánja emelni magát.

Kant a herderi történelemfilozófia révén ugyan szembesül a nemzet problémájával, ám korát még nem a nacionalizmus szelleme uralja. Herder kapcsán azonban a probléma egyik, azóta is tárgyalt lényegi elemére mutat rá, ám maga nem kínál megoldást. Így azonban álláspontja nemcsak a nacionalizmus teoretikusai számára jelent kihívást, hanem a liberális nacionalizmus többségelre számára sem emel korlátokat ebben a kérdésben, hiszen az olyan értékek, amelyek nem válhatnak univerzálissá, védelemre sem jogosultak. Minthogy a nacionalizmus ekkor még nem tartozik Európa „égető” problémái közé, történelmileg érthető az ellentmondás feloldásának elmaradása. Az örök béke konföderatív államberendezésének feltételrendszere így azonban nem kötelezheti a feleket, hogy államaikban korlátozzák a nemzeti többségek hatalmát nemzeti kisebbségeik fölött, amennyiben egyéb jogait polgáraikként tiszteletben tartják,

hiszen az univerzális értékke nem tehető partikularizmusok számának növekedése akadályozza az emberi nem megfogalmazható közös céljainak elérését. És ezzel megnyílik a tér a liberális nacionalizmus előtt.

A nacionalista szempont elvetése anélkül, hogy létezésével számot vetnénk, szükségtelenné, sőt adott esetben károsná teszi az olyan köztes csoportok megtartását, beleértve sajátos jogaik védelmét, amelyek jellege ellentétben áll az emberi nem egészének morális értékeivel. Hiszen ha azok kialakulásukat a herderi felfogással magyarázzák, azaz organikus erők történelmi megnyilvánulásának tulajdonítják létezésüket, akkor erre hivatkozva kivonhatják magukat az állam fennhatósága alól.

A herderi nemzetfelfogás pedig ellene szól az univerzális emberi értékeknek, valamint az ezeket felismerni tudó és morális döntések meghozatalára képes egyénnek. Az egyént organikus történelmi erők függvényeként kezeli, és ezzel elválasztja nembeliségüket egyéniségüktől. Ha egyes társadalmi csoportok ilyen erők által teremtetnek, s ezek határozzák meg sorsukat, akkor képviselőjük nemcsak nem felelhet meg az emberi jogokra épülő individuális és egyben univerzális morálfilozófiai elveknek, hanem egyenesen kétségbe vonja azokat. A herderi felfogás a nemzeti sajátosságok nevében veszélyezteti az egyén autonómiáját, minthogy a nemzeti történelem szabályainak rendeli alá, de veszélyt jelent az egész emberiség számára is, hiszen megfosztja közös értékrendjétől. Attól az értékrendtől, amellyel az egyébként különböző emberek különféle tettei mérhetők. Azaz a nacionalizmus mint olyan – káros. Ennek értelmében pedig az állam semlegességének azt kell jelentenie, hogy nem támogatja a nemzeti partikularizmus semmilyen formáját.

Ámde a modern államok többsége nemzetállam. A konkrét állam pedig nem lehet semleges saját szervezőelvével szemben. Az állam ebben a korban sok olyan kérdésben nem lehet választásmentesen semleges, amelyek egyben a nemzeti gondolat fontos elemei is. És éppen ennél a pontnál jelenik meg a kanti problémafelvetés következő fontos összefüggése. Az tudniillik, hogy a születő modern állam semmiképpen sem tudta megkerülni az olyan kérdéseket, mint például a hivatalos nyelv, az oktatás tartalma és nyelve, a tudomány nyelve, a szépirodalom, a népzene hatása a kor úgymond modern zenéjére, azaz

azt a kérdést, hogy az ország lakosainak jelentős része hozzáférjen a magas kultúra értékeihez.¹⁵ A kapcsolat jelentősége nyilvánvalóan kiemelkedő jelentőségű, még ha Gellnertől eltérően nem is tekintjük a nacionalizmust meghatározó központi tényezőnek. De nem kerülhették meg az adott ország lakosainak közös, ám másokétól eltérő múltbeli tapasztalatainak kérdését s ezek megjelenését politikai közösséggé formálódásukban még abban az esetben sem, ha az egyben az emberi és polgári jogok érvényesülésével történt.¹⁶

Ezekben és más hasonló kérdésekben pedig részben az államnak, részben pedig a társadalomnak akkor is döntenie kellett, és döntenie kell ma is. Minthogy azonban megoldatlan maradt az egyén nemzeti sajátosságainak univerzális értékrendbe illesztése, a liberális államok keze szabaddá vált a többségi akarat érvényesítése előtt. Figyelembe véve a herderi és a Rousseau-i felfogás közti lényeges hasonlóságokat,¹⁷ a kanti kritika érvei e nacionalizmusok legfőbb gyengéjére mutatnak rá. Ám a kanti kritika később olyan formában jelenhet meg, hogy a nacionalizmus tulajdonképpen a felvilágosodásra adott negatív reakció. Olyan kollektívizmus, amely tényleg nem vezethet el a világpolgári erkölcsön alapuló békéhez az államok közt. Ugyanakkor Kant adós marad az individualista válasszal is.

Ernest Gellner szerint¹⁸ Kant az univerzalizmus képviselője, aki nem ismeri el a köztes társadalmi struktúrákat. Kant önmeghatározásának szerinte semmi köze a nemzetek önmeghatározásához. Kant embere racionális és univerzális. És ez vonja maga után a nacionalisták kritikáját. Gellner szerint az egyéni önmeghatározást tekinti eredetileg egyedül morálisan érvényesnek. A nacionalizmus viszont meghaladja az internacionalizmus és humanizmus absztrakt moralitását.

Gellner állítása nyilvánvalóan téves, hiszen Kant számos köztes társadalmi struktúrát elfogad, például az államok sokaságát, sőt a népjog alapján nyugvó békés együttműködésük rendjét is elgondolható kérdésnek és megvalósuló folyamatnak tartja. Kant „mindössze” a herderi felfogás kapcsán felvetett történelemszemlélet általa kritizált válfajának ellentmondását nem oldja fel, valamint az egyén és az egyetemes humanitás közti ellentmondást nem az egyik érték preferálásával kívánja feloldani, hanem az egyén által felismerhető egyetemesség

rendjeként. Éppen ezért Gellnertől eltérően állítható, hogy létezhet a nacionalizmus kérdésének olyan felfogása, amely nem áll szemben a kanti morálfilozófia elveivel.¹⁹ Ám ebben az esetben a megoldás nyilvánvalóan nem tolható ki a történelem végére. Következésképpen számot kell vetni azzal az állásponttal is, mely szerint „Minden bizonnyal Kantnak van igaza az individuális és nembeli fejlődés viszonyát illető kérdésben, ám Herder gondolatát is magunkénak érezzük, hiszen a történelem minden műve csak az egyes emberi életben és átélésben nyer emberi jelentőséget, értelmet és igazolást”.²⁰ Persze Herder felfogásától eltérően az ilyen egyének nem történelmi törvényszerűségek által organikus közösségekbe sorolt személyek, hanem morális közösség alkotói.